

ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ: ΜΙΑ ΨΥΧΟΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΘΑΛΕΙΑ ΔΡΑΓΩΝΑ



Ένα ερώτημα που τίθεται επανειλημμένα τον τελευταίο χρόνο είναι αν πράγματι η ελληνική κοινωνία είχε πάντα στους κόλπους της ένα τόσο μεγάλο αριθμό φασιστών όσο αυτόν που μας αποκαλύπτει το εκλογικό ρεύμα προς τη Χρυσή Αυγή. Είναι αλήθεια ότι πλήθος επιστημονικών ερευνών έχουν δείξει ότι, παρά την αυτάρεσκη εθνική αυτοεικόνα περί φιλόξενου και ανεκτικού ελληνικού λαού, η εικόνα του «άλλου» κυριαρχείται, σε μεγάλο βαθμό, από ξενοφοβικές, ρατσιστικές και εθνικιστικές αναπαραστάσεις (Καφετζής / Μαλούτας / Τσίγκανου 2007, Γουργουρής 2007, Φραγκουδάκη / Δραγώνα 1997). Η απόσταση όμως από αυτές τις τάσεις και τη συγκρότηση ενός νεοναζιστικού κόμματος με απροκάλυπτα βίαιες συμπεριφορές, εκπροσωπούμενο στο Κοινοβούλιο και μάλιστα δημοσκοπικά τρίτο σε μέγεθος, είναι μεγάλη. Ήταν, λοιπόν, πάγια ένα σχεδόν 15% του ελληνικού λαού νεο-ναζιστές ή πρόκειται για ένα φαινόμενο συγκυριακό;

Υποστηρίζω εδώ ότι το εξαιρετικά υψηλό ποσοστό που φαίνεται να ταυτίζεται με μια απροκάλυπτη ρατσιστική ιδεολογία και με μια από τις απεχθέστερες εκδοχές αυταρχικών καθεστώτων είναι συγκυριακό και θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω το φαινόμενο μέσα από μια κοινωνιοψυχολογική οπτική. Προφανώς, υπάρχουν και άλλες

Η Θάλεια Δραγώνα διδάσκει κοινωνική ψυχολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

ερμηνευτικές προσεγγίσεις από διαφορετικές επιστημονικές οπτικές που άλλωστε αλληλοσυμπληρώνονται για να υπάρξει μια πιο ολοκληρωμένη ερμηνεία. Με τη σημερινή κρίση στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής, της κοινωνίας αλλά κυρίως στο επίπεδο των ιδεών, αναδύεται μια νέα πραγματικότητα που καλλιεργεί την ανασφάλεια, την απελπισία, το αδιέξοδο, τον φόβο, τον θυμό και προκαλεί αίσθηση αποτυχίας, ντροπή και ταπείνωση, απώλεια της αυτο-εκτίμησης και διάβρωση της ταυτότητας.

Η επίτευξη μιας καλής σχέσης με την πραγματικότητα είναι εξαιρετικά σημαντική για την ψυχική επιβίωση του ατόμου. Ωστόσο, υπάρχουν φορές, όπως σήμερα με την κρίση που βιώνει ο ελληνικός λαός, που η πραγματικότητα καθίσταται ανυπόφορη, επώδυνη και βιώνεται εξαιρετικά απειλητικά.¹ Η απειλή συνίσταται στο γεγονός ότι η νέα αυτή πραγματικότητα βρίσκεται έξω από τον έλεγχο που έχει το άτομο για τη ζωή του και είναι εξαιρετικά δύσκολο να νοηματοδοτηθεί.

Σε αναζήτηση του ελέγχου απέναντι σε αυτό που είναι ανοίκειο και ρευστό, τα φοβισμένα υποκείμενα συχνά προστρέχουν σε μηχανισμούς ψυχικής αναπλήρωσης που τους προσφέρουν την αναγκαία παραμυθία. Μια τέτοια αναπλήρωση είναι να προστρέξουν σε θεσμούς και να ενταχθούν σε ομάδες που θα υποκαταστήσουν την επώδυνη πραγματικότητα (Levine 1999). Η υποκατάσταση της πραγματικότητας μέσα από την ταύτιση με την ομάδα διαθέτει ένα πολύ ισχυρό χαρακτηριστικό: συνεπάγεται τη συμφωνία της ομάδας. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματικότητα ορίζεται με όποιον τρόπο η ομάδα αποφασίσει. Η δημιουργία της πραγματικότητας από/και για την ομάδα υποσκελίζει κάθε άλλη πραγματικότητα που θα μπορούσε να ισχύει για το υποκείμενο έξω από αυτή. Η δύναμη της ομάδας και των θεσμών που υπηρετεί έγκειται στο ότι μπορεί να απορρίψει, ακόμη και να καταστρέψει την πραγματικότητα, στον βαθμό που αντιβαίνει στη συλλογική συνείδηση. Τα ατομικά όρια χαλαρώνουν και τα υποκείμενα συγχωνεύονται. Χάριν της παντοδυναμίας, και μέσα από διαδρομές που την ενισχύουν, τα άτομα απογυμνώνονται της υποκειμενικότητάς τους και απορροφώνται από έναν μεγάλο, συλλογικό «ψευδή εαυτό». Ισχυρίζομαι ότι το μόρφωμα της Χρυσής Αυγής επιτελεί αυτόν τον σκοπό για τα μέλη της.

Υπερβατική ομάδα

Η συζήτηση γύρω από την έννοια και την ύπαρξη του συλλογικού υποκειμένου είναι μεγάλη και ξεπερνά το παρόν κείμενο. Συναφείς έννοιες που έχουν αναπτυχθεί από θεωρητικούς που ασχολούνται με την ομάδα και τη δυναμική της, για να περιγράψουν την επιρροή των κοινωνικών φαινομένων στο ατομικό ασυνείδητο, είναι το «συλλογικό ασυνείδητο» (Fromm 1930), η «ομαδική μήτρα» (Foulkes 1990) ή το «συλλογικό εγχείρημα» (Karterud / Stone 2003). Σε αυτό, όμως, που όλοι συγκλίνουν είναι ότι δεν

μπορούμε να σκεφτούμε το άτομο έξω από το συλλογικό συν-κείμενο, παρά μόνο αν επιδοθούμε σε μια άσκηση αφαίρεσης. Το κοινωνικό ως βίωμα δεν μπορεί παρά να είναι αδιαχώριστο από το ψυχικό. Με τη συμμετοχή μας σε ομάδες είναι σχεδόν αδύνατο να ξεχωρίσουμε μέσα μας μέχρι πού φτάνει το εντελώς προσωπικό της συναισθηματικής μας εμπειρίας και πού αρχίζει το κοινωνικό. Και όπως πειστικά υποστηρίζει ο Pines (1996), εφόσον δεχόμαστε ότι υπάρχει ένα «εμείς» σε όλα τα ανθρώπινα όντα, έτσι μπορούμε και να προσεγγίσουμε την «ομάδα ως εαυτό». Με την ίδια έννοια που το άτομο μπορεί να αναπτύξει έναν «ψευδή εαυτό», έτσι και η ομάδα μπορεί να αναπτύξει έναν «συλλογικό ψευδή εαυτό». Και όπως η ομάδα μπορεί να παράσχει ένα πλαίσιο όπου καλλιεργείται η δημιουργικότητα, η αυθεντικότητα και η ψυχική υγεία, μπορεί εξίσου να προωθήσει ένα καταστροφικό ή αυτοκαταστροφικό συλλογικό εγχείρημα.

Σε αυτό το σημείο ξεκαθαρίζω ότι δεν χρησιμοποιώ τον όρο «ομάδα» με την έννοια της συλλογικότητας όπου τα μέλη έρχονται μεταξύ τους σε τακτική επαφή. Αναφέρομαι σε πιο αφηρημένες, συχνά ιδεατές ομάδες, όπως είναι οι εθνικές, οι εθνοτικές, τα κόμματα κλπ. Εδώ δεν είναι η προσωπική συναλλαγή αλλά αντίθετα η απόσταση που εξασφαλίζει στο άτομο μια υπερβατική πραγματικότητα. Η υπερβατική ομάδα έχει τη δύναμη να κατασκευάζει μια κοινωνική πραγματικότητα, της οποίας η ζωή, ακριβώς επειδή είναι υπερβατική, εκτείνεται στο διηγεκές, πέρα από τους περιορισμούς του χρόνου, έξω και ανεξάρτητα από τα μέλη της που είναι εφήμερα. Υπάρχει κάτι ά-καιρο και ά-τοπο. Δομείται πάνω σε κάτι που έρχεται από αλλού, ανήκει σε άλλους χρόνους και υπόσχεται την ακατάλυτη συνέχεια.

Η υπερβατικότητα αποδεσμεύει την ομάδα από την υλική πραγματικότητα, ανεξάρτητα από το αν τα μέλη της την αναπαριστούν μέσα από την υλικότητα των συμβόλων αλλά και των πρακτικών. Η ομάδα καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες για να διατηρήσει μέσα στον χρόνο μνήμες, μύθους, τρόπους ζωής, αντικείμενα, ώστε να συντηρήσει την κατασκευασμένη πραγματικότητα ως αφηρημένο, μυθικό ιδεώδες. Ο Στυλιανίδης (υπό προετοιμασία) υιοθετώντας μια ψυχαναλυτική ερμηνεία για τα φαινόμενα του νεοναζισμού επισημαίνει ότι ο μύθος δεν υπάρχει πραγματικά, αν δεν βιωθεί: σύμβολα, στολές, χειρονομίες, παρελάσεις δεν είναι μόνο τεχνικές αλλά αυτοσκοπός.

Οι οπαδοί της Χρυσής Αυγής είναι ομοίομορφα ντυμένοι, με το σήμα στην πλάτη, με στρατιωτική πειθαρχία και ναζιστικό χαιρετισμό. Σε τελετές χιτλερικού τύπου (Θερμοπύλες 2011, μνημείο Ιμίων 2013 και πολλές άλλες) παρατάσσονται με τεράστιους αναμμένους δαυλούς στο χέρι, ανακαλώντας τους πυρσούς των ναζιστών στις νυχτερινές τους περιπολίες. Με αυτούς επιτίθονταν συχνά κατά των αντιπάλων τους, όπως στη διαβόητη «νύχτα των

κρυστάλλων», όταν έκαψαν χιλιάδες εβραϊκά καταστήματα και συναγωγές, σκοτώνοντας παράλληλα εκατοντάδες Εβραίους σε όλη τη Γερμανία. Ο Klaus Hesse, επιμελητής της έκθεσης «Τοπογραφία του Τρόμου» στο Βερολίνο, κάνει μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση για την ιδιαίτερη σχέση που είχαν οι ναζιστές με τη φωτιά και τη χρήση δαυλών, την οποία και μπορούμε να μεταφέρουμε στην ανάλυση της Χρυσής Αυγής. Το φως, ισχυρίζεται, φωτίζει με τον ίδιο τρόπο τα πρόσωπα που στέκονται γύρω του, συμβολίζοντας έτσι την κοινωνική τους εξίσωση, σύμφωνα με την ιδεολογία της «λαϊκής κοινότητας» (Χειλάς 2013). Εξάλλου, στα περισσότερα ολοκληρωτικά καθεστώτα, η ομοιογενοποίηση στοχεύει, ανάμεσα στ' άλλα, στην κατάργηση των ταξικών διαφορών. Αυτή την κοινωνική εξίσωση πιθανότατα βρίσκουν και οι οπαδοί της Χρυσής Αυγής, εκ των οποίων το 31,3% είναι άνεργοι και αγρότες, σύμφωνα με τις δημοσκοπικές αναλύσεις (Νικολακόπουλος / Μουτούση 2013).

Φαντασιώσεις παντοδυναμίας

Τα ιδεώδη της υπερβατικής ομάδας κυριαρχούν στην καθημερινή ζωή του ατόμου και υποκαθιστούν την πραγματικότητα που επιθυμεί να αποφύγει. Το άτομο κατακλύζεται από τη φαντασίωση της παντοδυναμίας της ομάδας, κατόχου της ισχύος να κατασκευάσει μια πραγματικότητα που το ίδιο είναι ανήμπορο να φτιάξει. Αυτό που στη φαντασίωσή του κυριαρχεί είναι ότι, εφόσον η ομάδα το θέλει, μπορεί να κατασκευάσει την πραγματικότητα. Η βούλησή της αρκεί. Έτσι, ταυτιζόμενο με την ομάδα, το υποκείμενο πιστεύει ότι η πραγματικότητα δεν είναι πια εκεί, έξω από τον έλεγχο του ατόμου. Δεν είναι πια ανήμπορο. Μπορεί να ελέγξει την πραγματικότητα. Πρόκειται για υποκατάσταση της πραγματικότητας στη σφαίρα της φαντασίωσης, όπου επιθυμία και βούληση αρκούν για να υπάρξει αυτή η πραγματικότητα. Η ομάδα έχει τη δύναμη να καταστρέψει ή να δημιουργεί την πραγματικότητα.

Όπως θα έλεγε ο Kernberg (1980), αυτή η πραγματικότητα βασίζεται σε μια χρόνια εξάρτηση από εξωτερικά αντικείμενα. Είναι προφανής ο βαθμός ανελευθερίας του ατόμου. Ο ορθολογισμός, η καθαρή σκέψη, η έλλογη συμπεριφορά, η ελεύθερη επιλογή, όλα απωθούνται. Ωστόσο, η απομείωση της υποκειμενικής εμπειρίας αντισταθμίζεται από την ψευδαίσθηση της ισχύος πάνω στα πράγματα. Με άλλα λόγια, η υποκειμενικότητα μεταβιβάζεται από το άτομο στην ομάδα –στην οργάνωση της Χρυσής Αυγής στην περίπτωσή μας–, με την ελπίδα και την προσδοκία ότι το άτομο-μέλος της ομάδας θα έχει τη δύναμη να κατασκευάσει μια νέα πραγματικότητα που θα είναι και δική του.

Στον ηγέτη της ομάδας εναποτίθενται, μέσα από τον μηχανισμό της προβολής που αποτελεί μια από τις αρχαϊκές άμυνες, οι φαντασιώσεις της παντοδυναμίας των μελών της. Το όνομα του αρχηγού της Χρυσής Αυγής δεν μπο-

ρεί να διαχωριστεί από την πορεία της οργάνωσης και είναι πλήρες σημασιών ότι αποκαλείται «Ανώτατος Ηγέτης». Η υποταγή στον αρχηγό, το «εγέρθητω» με το οποίο εγκαινιάστηκε η πρώτη του δημόσια παρουσία, η όρθια στάση των βουλευτών, όταν ο αρχηγός βρίσκεται στο βήμα της Βουλής, είναι εκδηλώσεις ενδεικτικές της προβολής των φαντασιώσεων παντοδυναμίας των οπαδών. Η παντοδυναμία, όμως, δεν αφορά μόνο τον αρχηγό και την ομάδα αλλά και τον έλεγχο του πιστεύω και της συμπεριφοράς των άλλων. Η ισχύς της ομάδας προκύπτει από τον έλεγχο πάνω στα αντικείμενα –κάτι που αποκτά τεράστιες διαστάσεις, διότι εξασφαλίζει την ψυχική επιβίωση του ατόμου. Αλλιώς κινδυνεύει από αφανισμό.

Ο πειρασμός να κατασκευάζει ο άνθρωπος εξιδανικευμένους ηγέτες, λατρευόμενους ως είδωλα, είναι πάγιο φαινόμενο στην ιστορία της ανθρωπότητας. Είναι όμως και πάγιος κίνδυνος. Οι διεργασίες αυτές (και η μεταβίβασή τους από γενιά σε γενιά) πηγάζει από έναν συλλογικό «ψευδή εαυτό». Είναι αποτέλεσμα μιας τραυματικής εμπειρίας, υποστηρίζει η Klimova (2011), αναλύοντας το κομμουνιστικό καθεστώς της Τσεχοσλοβακίας, όπου τα υποκείμενα επιτελούσαν, υπό πίεση, μη αυθεντικές ταυτίσεις. Ο συλλογικός ψευδής εαυτός τείνει να κατασκευάζει αενάως ένα πλαστό αντικείμενο για να ταυτιστεί μαζί του (όπως είναι οι ιδεολογίες), στη συνέχεια να του εμψυχεί ψευδή ζωή, να το επενδύει με δύναμη και λατρευτικές συμπεριφορές μέχρι που το είδωλο να καταστρέψει την αυθεντική ζωή.

(Κατά)χρηση της ιστορίας και «επιλεγμένα τραύματα»

Ενώ σε μια μικρή ομάδα η επικοινωνία θα γινόταν μέσα από λεκτική είτε μη-λεκτική συναλλαγή, στην αφηρημένη, υπερβατική ομάδα την επικοινωνία αναλαμβάνει ο παραγόμενος λόγος, δηλαδή η γλώσσα της ιδεολογίας. Η ιδεολογία νομιμοποιεί τα συμφέροντα των ενδιαφερόμενων της εκάστοτε ομάδας, με τρόπο όμως παραπλανητικό. Και αυτό, διότι εμφανίζει την ιστορικότητα και την ενδεχομενικότητα ως φυσικές και αναπότρεπτες. Ο λόγος της ιδεολογίας είναι ένας λόγος αυτο-επικυρούμενος. Επιβάλλει ταξινομίες, οι οποίες είναι συστήματα ένταξης και αποκλεισμού. Η Ιστορία αποτελεί ένα από τα προσφορότερα υλικά για την εδραίωση της ιδεολογίας που κτίζει την ψυχική ζωή της «ομαδικής μήτρας», όπως θα έλεγε ο Foulkes.

Η συνεχής αναφορά της Χρυσής Αυγής στην Ιστορία, οι πρωτοβουλίες διδασκαλίας της Ιστορίας από τα στελέχη της σε μικρά παιδιά, οι επιλογές ιστορικών μνημείων για κινητοποιήσεις, οι εορτασμοί μνημόσυνων ιστορικών γεγονότων εξυπηρετούν αυτό που ο Volkan (2001) ονομάζει «επιλεγμένα τραύματα». Εκτός χρόνου και χώρου «τα επιλεγμένα τραύματα» κατασκευάζουν το «εντός» και το «εκτός» κάθε ομάδας· καθορίζουν τα όριά της. Η δύναμή τους να ισχυροποιούν τη συνοχή της ομάδας είναι τερά-

στια. Το τραύμα έτσι μετατρέπεται σε δοχείο, το οποίο μπορεί να περιέξει ένα οποιοδήποτε περιεχόμενο που να εξυπηρετεί την τρέχουσα συγκυρία. Είναι ένα σημαίνον κενό περιεχομένου. Το «επιλεγμένο τραύμα» είναι πρόσφορο σε χρήση και σε κατάχρηση.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι το «επιλεγμένο τραύμα» λειτουργεί ως αμυντικός μηχανισμός αντισταθμιστικός της αίσθησης μιας εθνικής ντροπής. Για την τρωμένη εθνική εικόνα, την ανάγκη επανόρθωσής της και τον τραυματικό ναρκισσισμό μέσα από την ένταση μεταξύ Εγώ και του ιδεώδους του Εγώ, έχω κάνει λόγο αλλού (Δραγώνα 1997). Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο Στυλιανίδης (ό.π.), υποστηρίζοντας ότι τα άτομα που γοητεύονται από τον λόγο της Χρυσής Αυγής βιώνουν ένα είδος ντροπής ως μέλη ενός ελληνικού λαού ταπεινωμένου, εκτειμένου διεθνώς, που ζει την ανομία, την ατιμωρησία και την απώλεια της φαντασιακής συνέχειας με το λαμπρό παρελθόν, το εκτεινόμενο στα βάθη των αιώνων, και ζητά με αυτόν τον τρόπο εξιλέωση, κάθαρση και επανόρθωση. Η βία εξάλλου βρίσκει την καταγωγή της στην ντροπή και στην επακόλουθη ναρκισσιστική οργή. Το Ιδεώδες του Εγώ εκφράζεται μέσα από τη ναρκισσιστική ταύτιση με τη ρώμη και την επιβολή του αρχηγού στα μέλη της φασιστικής οργάνωσης, ο οποίος υπόσχεται να ηγηθεί του αγώνα για να διαλύσει τη διαφθορά και να αναστήσει την αξιοπρέπεια του ελληνικού έθνους. Στη γιορτή της Ελληνικής Νεολαίας (Οκτ. 2012) ο αρχηγός ωρύεται «σε μια σαπισμένη πολιτεία, στην πολιτεία της μίζας, της ρεμούλας... ανέτειλε ένα αστέρι, ένα φώς... αυτά τα χέρια μπορεί να χαιρετούν έτσι [και σηκώνει το χέρι σε ναζιστικό χαιρετισμό] αλλά είναι καθαρά χέρια, δεν είναι βρώμικα, δεν έχουν κλέψει».

Η (κατά)χρηση της Ιστορίας από τη Χρυσή Αυγή υπηρετεί τη ναρκισσιστική οργή, το μίσος και τη βία που τη συνοδεύει. «Όταν μισούμε, δεν μισούμε ως μεμονωμένα άτομα. Μισούμε σαν συλλογικό υποκείμενο», λέει ο Moss (2003). Μέσα από τη λειτουργία των «επιλεγμένων τραυμάτων» καλλιεργείται η εκδίκηση, η οποία στη συνέχεια οδηγεί σε νέα τραύματα. Οπότε ο φαύλος κύκλος δεν τελειώνει ποτέ. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι ορισμένα τα συναισθήματα που επιτρέπονται. Η σκέψη και το συναίσθημα είναι αυστηρά προδιαγεγραμμένα. Όλα τα υπόλοιπα απαγορεύονται. Κάθε αμφιθυμία ή παρέκκλιση από την προδιαγεγραμμένη ατζέντα συνεπάγεται την απομάκρυνση από την ομάδα. Με αυτόν τον τρόπο σφυρηλατείται η συνοχή της ομάδας.

Η αμαύρωση και η εξόντωση του «άλλου»

Όπως μας έμαθε ο Freud (1922/1994), η συνοχή της ομάδας στην πιο απλή και πρωτόγονη δομή της επιτυγχάνεται μέσα από δύο παράλληλους μηχανισμούς: μέσα από τον συναισθηματικό δεσμό και την ταυτισιακή «αγάπη» ανά-

μεσα στα μέλη και στον αρχηγό, και μέσα από συναισθήματα μίσους απέναντι σε όλους όσους είναι έξω από την ομάδα, μέσα από αρνητική ταύτιση μαζί τους. Με τη συλλογική αμαύρωση ή και εξόντωση του «άλλου» εκτονώνονται τα αρνητικά συναισθήματα και οι ορμές, απωθούνται εκτός της ομάδας και κατ' επέκταση αυτή ενδυναμώνεται. Η ομάδα και ο εαυτός, ως μέλος της ομάδας, εξιδανικεύονται και αυτός που είναι εκτός της ομάδας, ο ξένος, δαιμονοποιείται. Ό,τι είναι έξω από την ομάδα είναι «κακό» και ό,τι είναι εντός της είναι «καλό».

Σε μια τέτοια λειτουργία της ομάδας, τα άτομα διατηρούν τα «καλά» και τα «κακά» αντικείμενα ξεχωριστά και επικρατεί ο αρχαϊκός αμυντικός μηχανισμός, γνωστός από την Klein (1946) ως σχάση. Τα υποκείμενα δεν είναι σε θέση να προσλάβουν το αντικείμενο ως όλον που περιέχει καλές και κακές πλευρές. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ούτε ένα πλήρες Εγώ ούτε ένας απαρτιωμένος πλήρης «άλλος». Η Klein έχει περιγράψει αυτόν τον μηχανισμό για να αναφερθεί στις πολύ πρώτες ψυχικές εμπειρίες του βρέφους και αποκαλεί αυτή την εξελικτική φάση παρανοϊδή-σχιζοειδή θέση. Η παρανοϊδής σκέψη δεν είναι κατ' ανάγκη παθολογική. Πρόκειται για έναν τρόπο οργάνωσης της εμπειρίας που συναντάται σε όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής. Με αυτόν τον μηχανισμό, σε συνθήκες άγχους, οι επικίνδυνες και δυσάρεστες σκέψεις και συναισθήματα διαχωρίζονται, προβάλλονται προς τα έξω και αποδίδονται στους άλλους. Ο μηχανισμός αυτός υιοθετείται και σε συλλογικό επίπεδο στα πλαίσια θεσμών και μεγάλων ομάδων όπως είναι το έθνος, η θρησκεία, τα κόμματα, οι αθλητικές ομάδες κλπ.

Στη σημερινή συγκυρία και την κρίση που τη μαστίζει, υπάρχει, όπως εισηγήθηκα και παραπάνω, αίσθηση γενικευμένης ανασφάλειας και διάχυτου φόβου. Ο Στυλιανίδης (ό.π.) της αποδίδει χαρακτηριστικά «ψυχωτικού άγχους» με όρους κλινικής ψυχιατρικής. Έτσι, ενεργοποιούνται σε συλλογικό επίπεδο παρανοϊκοί μηχανισμοί μέσα από μια πρωτόγονη εκφόρτιση του μη επεξεργασμένου άγχους και φόβου. Προκειμένου να αποφευχθεί η ναρκισσιστική κατάρρευση που καθιστά τα άτομα παντελώς ανυπεράσπιστα, η εσωτερική απειλή προβάλλεται στους «άλλους». Οι «άλλοι» λειτουργούν ως υποδοχείς όλων των αρνητικών όψεων του εαυτού και προσφέρουν την πολύτιμη υπηρεσία σταθεροποίησης της ομάδας με την απορρόφηση των προβολών που δέχονται. Έτσι, συσφίγγεται η ομάδα που πιέζεται. Η μεγαλομανία, η αυτάρκεια και η μοναδικότητα που αποτελούν το υλικό της πολιτικής ρητορείας και του καθημερινού λόγου (ενίοτε σε βαθμό απερίγραπτης χυδαιότητας) στην περιγραφή του ελληνικού έθνους και του ελληνικού λαού, λειτουργεί ως αντισταθμιστική άμυνα που αποκαθιστά και επανορθώνει αισθήματα κατωτερότητας.

Ένας πιο σύνθετος αρχαϊκός μηχανισμός που εισηγήθηκε η Klein (ό.π.) είναι η προβλητική ταύτιση, που πάει πέρα από το πώς αντιλαμβανόμαστε τους άλλους και πώς αισθανόμαστε γι' αυτούς, και προχωρεί στο πώς τους κάνουμε να αισθάνονται εκείνοι από τη στιγμή που ταυτίζονται με το προβλητικό υλικό που τους απευθύνεται. Ενώ η προβολή είναι σχετικά απλός μηχανισμός, μέσω του οποίου προβάλλονται στον άλλον τα ανεπιθύμητα συναισθήματα, με την προβλητική ταύτιση επιτελείται κάτι πολύ πιο πολύπλοκο. Προϋποτίθεται μια βαθιά σχέση μέσα από την οποία το υποκείμενο εκφορτίζει ανυπόφορα μέρη του εαυτού του και με βίαιο τρόπο αναγκάζει τον άλλο να ιδιοποιηθεί αυτό που του προβάλλεται. Πρόκειται γι' αυτή καθαυτή την υιοθέτηση της προβολής.

Η προβλητική ταύτιση είναι για την Klein αρχέτυπο όλων των βίαιων αντικειμενοτρόπων σχέσεων και εξαιρετικά κρίσιμος αμυντικός μηχανισμός. Το αντικείμενο της προβολής μεταποιείται σε κατώτερο και απωθητικό, ώστε να νομιμοποιούμαστε να το μισήσουμε και να προβούμε σε διακρίσεις σε βάρος του. Τους χρειαζόμαστε αυτούς που μισούμε, διότι χωρίς αυτούς η ταυτότητά μας κινδυνεύει και η ομάδα, η πολύτιμη για την ψυχική επιβίωση, απειλείται.

Η προβλητική ταύτιση βρίσκεται στον πυρήνα του εθνικιστικού και ρατσιστικού μίσους και, στο μέτρο που αποτελεί μηχανισμό εκκένωσης συσσωρευμένων συναισθημάτων, καθιστά τη φαντασίωση πραγματικότητα. Ως φαντασιστική κατηγορία, η ετερότητα που επενδύεται με ρατσιστικό μίσος μπορεί να αφορά τον οποιονδήποτε –τον μετανάστη, τον γκέι, τις οροθετικές γυναίκες, τον αλλόθρησκο... Είναι δηλαδή μια κενή κατηγορία. Κατασκευάζεται μια καταστρεπτική αναπαράσταση που δηλητηριάζει τον περιβάλλοντα κόσμο, και από τη στιγμή που εγκαθίσταται, ο επιτιθέμενος αισθάνεται μια ασίγησθη ανάγκη να την υπερασπίζεται. Όσο πιο ισχυρή η αναπαράσταση, τόσο περισσότερο τη χρειάζεται το υποκείμενο, το οποίο απειλείται από οτιδήποτε και οποιονδήποτε την αμφισβητεί.

Ο Bohleber (1979) που αφιέρωσε μεγάλο μέρος της επιστημονικής του ζωής στην κατανόηση του αντισημιτισμού, του ακροδεξιού εξτρεμισμού, της ξενοφοβίας και του φονταμενταλισμού, υποστηρίζει ότι μέσα από την παρανοϊδή-σχιζοειδή προσέγγιση του κόσμου προκαλείται μια αντιστροφή των ρόλων θύματος και θύτη. Τα θύματα μετατρέπονται σε θύτες. Αυτός είναι ένας χαρακτηριστικός τρόπος με τον οποίο ο οπαδός της Χρυσής Αυγής μεταποιεί τον μετανάστη από θύμα σε θύτη.

Το μεταναστευτικό αποτελεί προνομιακό πεδίο στη ρητορεία και στη δράση της Χρυσής Αυγής. Στα πλαίσια της οικονομικής και πολιτικής κρίσης, την απουσία κρατικής πολιτικής και την έλλειψη συγκροτημένου σχεδίου διαχείρισης ενός αντικειμενικά εξαιρετικά δύσκολου θέματος, όπως είναι το μεταναστευτικό, ήταν αναπόφευκτο να το

εκμεταλλευτεί η Χρυσή Αυγή και να το θέσει ως το κυρίαρχο ζήτημα στη δημόσια συζήτηση, καταφέροντας να πείσει μεγάλο μέρος συντηρητικών στρωμάτων. Οι μετανάστες, για τους Χρυσουγίτες, είναι τα «σκουπίδια» που δεν επιτρέπουν να διατηρηθεί η φαντασιακή κοινότητα ομοιογενής και σταθερή. Σύμφωνα με τη Mary Douglas (1966), το σκουπίδι έχει πολιτιστικο-ιστορικά οριστεί ως κάτι που βρίσκεται σε λάθος τόπο. Για αυτόν τον λόγο, το σκουπίδι δεν είναι δυνατόν να συμπεριληφθεί σε ένα συμβολικό σύστημα που έχει ως αποκλειστικό στόχο τη συντήρηση.

Παραπέμποντας και πάλι στον Bohleber (ό.π.), το υποκείμενο που απωθεί τον ξένο επιβεβαιώνεται μέσα από ένα ναρκισσιστικό καθρέφτισμα στο όμοιό του. Η νεωτερική κοινωνία προφανώς δεν αποτελείται από ομοίους, η δε σημερινή Ελλάδα χρειάστηκε, λόγω των μεγάλων μεταναστευτικών ροών σε μικρό χρονικό διάστημα, να διαχειριστεί εξαιρετικά ανόμοιους. Εκτός από τις μεγάλες δυσκολίες που δημιούργησε η απορρόφηση των μεταναστών και των προσφύγων στην πράξη, στην ψυχική σφαίρα, η αμφιθυμία ήταν αναπόφευκτη. Τα ανεπεξέργαστα υποκείμενα, τα οποία αντιμετωπίζουν τον άλλον μέσα από ένα ναρκισσιστικό καθρέφτισμα και τη φαντασίωση της καθαρότητας, εκδηλώνουν επιθετική καταδίωξη ενάντια σε ό,τι απειλεί την ενότητα της ομάδας. Ο ναρκισσισμός αυτός είναι αδύνατον να συνυπάρξει με οποιοδήποτε είδος διαφοράς και η καθαρότητα μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από τον αποκλεισμό. Έτσι μπορεί κανείς να καταλάβει τη μεγάλη απήκηση που έχει το κάλεσμα της Χρυσής Αυγής για συσσίτια και αιμοδοσίες αποκλειστικά σε και από Έλληνες πολίτες. Η συμμετοχή σε εξιδανικευμένες, καθαρές κοινότητες και η βίαιη καταδίωξη αλληλοτροφοδοτούνται. Ο Bohleber ανατρέπει σε δύο όρους που περιγράφουν το φαινόμενο: ο ένας είναι η «νοσοτροπία προγκρόμ» του Ostroff και ο άλλος ο «ψυχικός απολυταρχισμός» του Adorno.

Σε τέτοιες συνθήκες, ο «άλλος» κατασκευάζεται ως μερικό αντικείμενο χωρίς υποκειμενικότητα. Η καταστροφή της υποκειμενικότητάς του συμβάλλει στη σαδιστική ευχαρίστηση που συνοδεύει τη βία. Είναι πάρα πολλές οι εικόνες θριαμβευτικής ευχαρίστησης στα πρόσωπα των Χρυσουγιτών, όταν επιτίθενται στους μετανάστες. Αρκεί να τους θυμηθούμε στην οργανωμένη έφοδο κατά των μεταναστών μικροπωλητών στο πανηγύρι της Ραφήνας (Σεπτέμβριος 2012), όταν αναποδογύριζαν και κατέστρεφαν τους πάγκους τους.

Καχεκτική δημοκρατία

Ο Freud υπογραμμίζει ότι όταν η κοινότητα δεν καταγγέλλει και δεν καταδικάζει το κακό, αυτό δεν αναστέλλεται και είναι τότε που ξεχύνονται όλες οι ωμές και άγριες ενορμήσεις. Θα μπορούσε εύκολα κανείς να σκεφτεί ότι αυτή η ρήση έχει εφαρμογή στη σημερινή συνθήκη. Ποιο

είναι το «κακό» στη σημερινή Ελλάδα; Η κρατική πολιτική, αλλά και η ελληνική κοινωνία στο μέτρο που της αναλογεί, έχουν ανατροφοδοτήσει τη συνειδητή για να αποτραπεί η εκτεταμένη διαφθορά, η κομματικοκρατία, η ανομία, ο λαϊκισμός, η απονομιμοποίηση της πολιτικής. Το εκπαιδευτικό σύστημα παρέμεινε καθηλωμένο σε μια παρωχημένη εθνική μυθολογία που συγκαλύπτει κάθε ανάληψη ευθύνης και καλλιεργεί τη ξеноφοβία και τον απομονωτισμό, όπως πολύ επιτυχημένα δείχνει στο πρόσφατο βιβλίο της η Φραγκουδάκη (2013). Η αγοραία επίκληση του πατριωτισμού υπονομεύει την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό. Δεν είναι μόνο η εξάπλωση της φτώχειας και της ανεργίας όσο ο θυμός και η οργή για τον άνιστο τρόπο με τον οποίο επιμερίζεται τόσο το δύσκολο φορτίο της τρέχουσας κρίσης στην κοινωνία όσο και η ευθύνη για αυτή την κρίση.

Οι αιτίες της καθήλωσης της ελληνικής κοινωνίας είναι αντικείμενο ιστορικής, κοινωνικής και πολιτικής ανάλυσης και δεν αποτελούν αντικείμενο αυτού του κειμένου. Το αποτέλεσμα όμως είναι ότι το «κακό» δεν αναστέλλεται και οι ωμές ενορμήσεις διοχετεύονται σε συλλογικά μορφώματα όπως αυτό της Χρυσής Αυγής. Όμως, με τη βαθιά αμφισβήτηση της δημοκρατίας μέσα από την άρνηση της ισότητας των δικαιωμάτων, την πρακτική της βίας καθώς και την περιφρόνηση της κοινοβουλευτικής νομιμότητας και του Συντάγματος που χαρακτηρίζουν τη Χρυσή Αυγή, το «κακό» θεριεύει ακόμη περισσότερο, ενδυναμώνοντας τον φαύλο κύκλο και οδηγώντας τη χώρα σε μια πολιτική παλινδρόμηση.

Η παλινδρόμηση αυτή στερεί την κοινωνία από τη δυνατότητα για πνευματική και ψυχοκοινωνική επεξεργασία, μια διεργασία που εξάλλου δεν υπήρξε ποτέ ιδιαίτερα αναπτυγμένη. Στο ατομικό επίπεδο, αυτός που δεν έχει αναπτύξει μια ασφαλή ταυτότητα και έναν αναστοχαστικό εαυτό, όταν βιώνει την πραγματικότητα που τον ταπεινώνει και δεν μπορεί να την ελέγξει, οδηγείται σε έναν κατακερματισμό των ορίων συνυφασμένο με μια αντιδραστική επιθετικότητα. Αντίστοιχα, όταν η λειτουργία της δημοκρατίας είναι καχεκτική και δεν έχουν καλλιεργηθεί συλλογικές αναστοχαστικές διεργασίες, σε φάσεις πολύπλευρης κρίσης, σαν και αυτή που ζούμε σήμερα, οι άνθρωποι μπορεί εύκολα να στραφούν συλλογικά σε μηχανισμούς απώθησης αλλά και σε ακραίες, βίαιες, αντιδημοκρατικές λύσεις.

Συνοψίζοντας, τεράστιες ομάδες ανθρώπων αισθάνονται στη σημερινή Ελλάδα απειλημένοι και ακυρωμένοι. Η απελπισία δεν περιορίζεται στις υλικές στερήσεις της καθημερινότητας. Υπονομεύει την ίδια την ταυτότητα. Εξάλλου, όπως λέει ο Erikson, η «ταυτότητα είναι πραγματικότητα του υποκειμένου». Όταν η ταυτότητα βάλλεται, ενεργοποιούνται τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο ψυχικοί μηχανισμοί αναπλήρωσης. Με βάση αυτό το

επιχείρημα, εισηγήθηκα ότι η σημερινή, αναντίστοιχη με κάθε προηγούμενη, απήχηση της ακροδεξιάς και η υιοθέτηση της αποτρόπαιης ναζιστικής ιδεολογίας ερμηνεύεται, σε ψυχοκοινωνικό επίπεδο, με την προσχώρηση και ταύτιση με μια ομάδα που προσφέρει αυτή τη συμβολική αναπλήρωση. Η ομάδα επενδύεται με τη φαντασίωση ότι διαθέτει τη δύναμη, που το άτομο δεν διαθέτει, να κατασκευάσει μια άλλη πραγματικότητα, η οποία θα λειτουργήσει παρηγορητικά και θα ανακουφίσει την τρωμένη ταυτότητα. Και το φαινόμενο αυτό θα αντέξει όσο η κοινωνία θα βρίσκεται εγκλωβισμένη στη γενικευμένη κρίση που τη μαστιάζει, όσο δεν αναδύονται αξιόπιστοι ηγέτες και όσο δεν ανατέλλουν νέες ιδέες που θα υπόσχονται ένα δημιουργικό μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

- 1 Είναι εκτενής η οντολογική συζήτηση για την εννοιολόγηση της κοινωνικής πραγματικότητας ανάμεσα στις σχολές των ρεαλιστών και των κονστρουκτιβιστών. Δεν θα με απασχολήσει εδώ. Περιορίζομαι στη διευκρίνιση της διάκρισης μεταξύ συμβολικών κατασκευών πρώτου και δευτέρου βαθμού. Η «πραγματικότητα» στην οποία αναφέρεται αυτό το κείμενο είναι άλλοτε πρώτου και άλλοτε δευτέρου βαθμού. Στην πρώτη περίπτωση, τα υποκείμενα δημιουργούν κατασκευές που πηγάζουν από την καθημερινότητά τους, ενώ στη δεύτερη, οι κοινωνικοί επιστήμονες συγκροτούν επεξεργασμένες θεωρίες των συμβολικών κατασκευών πρώτου βαθμού. Με άλλα λόγια, αν οι κατασκευές πρώτου βαθμού είναι οι θεωρίες των καθημερινών ανθρώπων στη βάση των οποίων χτίζουν τον βίο τους, οι κατασκευές δευτέρου βαθμού είναι θεωρίες περί θεωριών. Είναι, δηλαδή, οι θεωρίες «ειδικών» που προσπαθούν να διερευνήσουν τον κόσμο που κατασκευάζεται στα πλαίσια της καθημερινότητας, όταν τα υποκείμενα συνδιαλέγονται με τον εαυτό τους και τους άλλους (βλ. Μουζέλης 2010). Στο παρόν κείμενο, η έννοια της «πραγματικότητας» χρησιμοποιείται άλλοτε ως κατασκευή πρώτου και άλλοτε ως δευτέρου βαθμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bohleber W., *Destructiveness, Intersubjectivity and Trauma: The Identity Crisis of Modern Psychoanalysis*, Karnac, Λονδίνο 2010.
- Γουργουρή Σ., *Έθνος-όνειρο: διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, μτφρ. Α. Κατσικερός, Κριτική, Αθήνα 2007.
- Δραγώνα Θ., «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται», στο Α. Φραγκουδάκη / Θ. Δραγώνα (επιμ.), *«Τ'είν' η πατρίδα μας»: εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1977.
- Douglas M., *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge-Kegan Paul, Λονδίνο 1966.
- Fromm E., *The Working Class in Weimar Germany: A Psychological and Sociological Approach*, 1930 [επανέκδ. Harvard University Press, Κέμπριτζ (Μασ.) 1984].
- Foulkes S.H., «The Group as a Matrix of the Individual's Mental Life», στο S.H. Foulkes (επιμ.), *Selected Papers*, Karnac, Λονδίνο 1990.

- Karterud S. / Stone W.N., «The Group as Self: a Neglected Aspect of Group Psychotherapy», *Group Analysis* 36/1 (2003), σ. 7-22.
- Καφετζής Τ. / Μαλούτας Θ. / Τσίγκανου Ι., *Πολιτική, Κοινωνία, Πολίτες: Αναλύσεις Δεδομένων της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2007.
- Kernberg O., *Internal World and External Reality*, Jason Aronson, Northvale, NJ 1980.
- Klein M., «Notes on Some Schizoid Mechanisms», *International Journal of Psycho-Analysis* 26 (1946), σ. 22-110.
- Klimova H., «The False We/the False Collective Self: a Dynamic Part of the Social Unconscious», στο E. Hopper / H. Weinberg (επιμ.). *The Social Unconscious in Persons, Groups and Societies*, Karnac, Λονδίνο 2011.
- Levine D., «Identity, the Group, and the Social Construction of Reality», *Journal for the Psychoanalysis of Culture & Society* 4/1 (1999), σ. 81-98.
- Moss D. (επιμ.), *Hating in the First Person Plural*, Other Press, N. Υόρκη 2003.
- Μουζέλης Ν., *Γέφυρες μεταξύ νεωτερικής και μετανεωτερικής κοινωνικής θεωρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 2010.
- Νικολακόπουλος Η. / Μουτούση Ν., «Το διψήφιο αίνιγμα της Ακροδεξιάς», *Τα Νέα*, 15-16 Ιουνίου 2013, 26.
- Pines M., «The Self as Group: the Group as a Self», *Group Analysis* 29/2 (1996), σ. 183-190.
- Στυλιανίδης Σ., «Ψυχαναλυτική οπτική σε φαινόμενα νεοναζισμού» (υπό προετοιμασία).
- Volkan V., «Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-group Identity», *Group Analysis* 34/1 (2001), σ. 79-97.
- Φραγκουδάκη Α. / Δραγώνα Θ. (επιμ.), «Τ'είν' η πατρίδα μας;»: *εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.
- Φραγκουδάκη Α., *Ο εθνικισμός και η άνοδος της ακροδεξιάς*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013.
- Φρόυντ Σ., *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*, μτφρ. Κ. Τρικεριώτη, Επίκουρος, Αθήνα 1994.
- Χειλάς Ν., «Η συλλογική παράκρουση της Γερμανίας», *Το Βήμα*, 17 Φεβρ. 2013, 6.